

İKTİSADÎ GELİŞME FARKLILIKLARININ DEVLET VE BİREY DÜZEYİNDE ANALİZİ: İNGİLTERE VE OSMANLI DEVLETİ ÖRNEKLERİ

Hüseyin ZENGİN*

Öz

Bu çalışma, Sanayi Devrimi olgusunu devlet ve birey düzeyinde Osmanlı Devleti ve İngiltere karşılaştırması yaparak ele almaktadır. Karşılaştırma çalışmanın İslam tasavvufunu da içermesi sebebiyle 11. yüzyıla dek uzanmaktadır. Üzerinde durduğumuz merkantilizm, iktisadî zihniyet, tasavvuf ve ekonomi, provizyonizm, sermaye birikimi gibi kavramlar iki ülkenin ekonomik olarak farklılaşmasını açıklamak için kullanılmıştır. Osmanlı Devleti'nde neden Sanayi Devrimi gibi bir ekonomik atılım gerçekleşmediği sorusunu esas itibarıyla sermaye birikiminin belli başlı bazı sebeplerle oluşamaması ve sahip olunan tasavvufi iktisadî zihniyetin ve iktisat-dışı insan tipolojisinin Sanayi Devrimi için gerekli ticarî ve finansal yetkinliği besleyememesi bağlamında, değişkenlerimizi devlet ve birey düzeyinde temellendirerek cevaplamaya çalıştık. Diğer bir deyişle, birey ve devlet kalkınma için birbirini etkileyen ve dönüştürebilen iki değişken olarak ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Sanayileşme, Provizyonizm, Sermaye Birikimi, Tasavvuf

THE STATE AND INDIVIDUAL LEVELS OF ANALYSIS ON THE DIFFERENCES BETWEEN ECONOMIC DEVELOPMENT LEVELS: THE CASES OF ENGLAND AND THE OTTOMAN STATE

Abstract

This study focuses on the Industrial Revolution phenomena through a comparison between England and the Ottoman State on both state and individual levels of analysis. The comparison dates back to 11th century due to the study's inclusion of Islamic sufism. Mercantilism, economic mentality, sufism and economy, provisionism, and capital accumulation are among the notions used to explain

* İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, İktisadî ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, Araştırma Görevlisi

the economic differentiation of two countries. We tried to answer the question of ‘why did not an Industrial Revolution alike leap take place in Ottoman Empire?’ via emphasizing the lack of enough capital accumulation and lack of enough mercantile and financial competence, on the basis of adopted su-fism-led economic mentality and non-homo economicus human typology. In other words, individual and state will be dealt with as two variables, affecting and transforming each other.

Keywords: Industrialization, Provisionism, Capital Accumulation, Mysticism

I. GİRİŞ

Bu çalışmada Sanayi Devrimi’ni tarihsel bir boyutta ele alıp belli başlı kavramlar ve olgular etrafında tartışacağız. Tartışma ‘merkantilizm nasıl Sanayi Devrimi’nin oluşumunda etkili oldu?’, ‘neden Osmanlı’da Sanayi devrimi denilebilecek ekonomik atılımlar sağlanamadı?’, ‘dinî inançlar bir toplumun kalkınmasına etkili midir?’ gibi sorular üzerinden yürütülecektir. Bu üç soru ilk bakışta birbiriyle alakasız gibi görünse de, sorular arasındaki bağlantıyı, Osmanlı Devleti’nin iaşecilik (provizyonizm) ilkesi neticesinde Batılı devletlerin aksine merkantilizmin zıttı olarak görülebilecek ekonomi politikaları uygulamasının gerek Osmanlı’da uzun vadede yeterli sermaye birikimi sağlayabilecek tüccarın ortaya çıkmasını engellemesi gerekse de Batı’da kalkınmanın ve iktisadî gelişmenin dinamiklerinden biri sayılabilecek büyük ticaret şirketlerinin (Levant şirketi gibi) ortaya çıkarması bağlamında sağlayabiliriz. Dinî-tasavvufî vurguyu ise daha çok Weber-Ülgener etrafında ele alacağız. Yapılacak dinî-tasavvufî vurgu kendi içinde ahi teşkilatıyla doğrudan ve Sanayi Devrimi’nin gerektirdiği güdülerden biri olan rekabetle ise dolaylı yoldan bir ilişki içindedir. Çalışmanın yöntemi iki boyutlu olmakla birlikte tarih yazımında önemli bir uğraşı olarak daha yoğun ele alınması gereken karşılaştırmalı yöntemlere katkı mahiyeti taşımaktadır. Burada en baştan dikkat edilmesi gereken noktalardan biri ülkeler arası kalkınma farklılıklarının nedeninin bir ülkenin doğru yolu seçmişken diğer ülkenin yanlış yolu seçmiş olmasından kaynaklanmadığıdır. Zira ülkelerin bugünkü konumlarına ulaşmaları o günden planlanan politikalar üzerinden gerçekleşmemiş, tersine zamanın ruhuna uygun olarak seçtikleri yüzlerce politikanın diğer yüzlerce toplumsal ve bireysel değişkenle etkileşime geçmesi sonucu gerçekleşmiştir. Örneğin, tasavvufta kapital birikimini sağlamaya yönelik söylemlerin bulunmaması üzerinden şekillenen iktisadî anlayış ile Batılı Weberyen bireyin kapital birikimi için teşvik görmesi olguları için, bunlardan biri doğru diğeri yanlış yol diyemeyeceğimiz gibi, İngiltere’nin 16. yüzyılın sonlarında ve 17. yüzyıl boyunca ticareti geliştirme çabaları bir sanayi devrimine öncülük etme amaçlıydı da diyemeyiz, zira İngiltere’nin o dönemdeki ticarî faaliyetleri çoğunlukla Hollanda’nın tahtını sallamak üzerineydi.

Bu çalışmada ilk amacımız birinci araştırma sorusundan da anlaşılacağı üzere Sanayi Devrimi’nin oluşumunu sermaye birikimi ve devlet-tüccar işbirliği üzerinden açıklayabilmek, ikincisi ise Osmanlı Devleti’nde neden Batılı anlamda Sanayi Devrimi’nin yaşanmadığını,

Batı ile Osmanlı Devleti'nin devlete, tüccara ve sermaye birikimine karşı sahip oldukları farklı bakışlar etrafında (zihniyet dünyası, Asya tipi üretim tarzı, devletin merkezîyetçilik seviyesi gibi) cevaplayabilmektir. Ayrıca bahsettiğimiz bu önemli soruları hem devlet düzeyinde (provizyonizm ve kurumlar) hem de birey düzeyinde (Batı'da homo economicus vs. Doğu'da mutasavvıf) inceleyeceğiz.

Devlet, gerek uluslararası ilişkilerde gerekse de toplumsal alanda temel aktör konumundadır. Sahip olduğu sembolik, ekonomik ve askeri aygıtlar aracılığıyla bireyi şekillendiren ve bireye kimliğini kazandıran devletler tüccar, zanaatkâr, işçi, köle, asker ve toprak sahipleri karşısında sahip olduğu üstünlüğe/tahakküme bağlı olarak ülkelerini uzun dönemde farklı yollara sürükleyebilirler. Bu bağlamda, sahip olunan farklı iktisadî yollara değinirken devletin toplum üzerinde coğrafyadan coğrafyaya farklılaşan konumunu kısaca irdelemek de faydalı olacaktır.

II. DEVRİMİN DİNAMİKLERİ

Sanayi Devrimi dünyanın bugünkü üretim hacmine ve teknolojisine ulaşmasında hayati öneme sahiptir. Öyle ki, "refaha giden yolun sanayi inkılabından geçtiği" [1] yönündeki argümanlar neden sanayileşmiş ülkelerin aynı zamanda müreffeh ve modern olduğu sorusuna yönelik kısa ama ciddi bir yanıt niteliğindedir. Modern kelimesini kullanmamızdaki sebep modernleşme teorisyenlerinden Przeworski ve Limongi'nin nedensellik üzerine kurduğu ve modernleşmeye giden yolu gösteren dinamiklerin başlangıcında sanayileşmenin yer almasıdır. Przeworski ve Limongi'ye göre modernleşme basitçe sanayileşme, şehirleşme, eğitim seviyesinin yükselmesi, iletişim ve mobilizasyon şartlarının iyileşmesi, siyasi katılımın artması ve nihayet demokratikleşmenin gerçekleşmesi gibi ilerlemeler üzerinden ulaşılan bir olgudur [2]. Deane'nin sınıflandırması neden-sonuç ilişkisini Przeworski ve Limongi'nin yaptığı gibi Sanayi Devrimiyle başlatıp modernleşmeyle bitirmez, Sanayi Devrimi'ni sonuç olarak görüp onu oluşturan nedenlerin üzerinde durur. Deane devrim için bilimin üretim sürecine uygulanabilir olmasının, iktisadî faaliyetlerin geçimlik değil pazarlamaya yönelik olmasının, şehirleşmenin, ortak üretimin artmasının ve işgücünün mamul mal üretimine kaydırılmasının hayati önemde olduğuna işaret eder [1].

Öncelikle devrimin nasıl başladığına dair literatürdeki örnekleri incelemek faydalı olacaktır. Bu bağlamda W. W. Rostow'un 'Sanayi devrimi nasıl başladı?' sorusuna yönelik üç gücü öne çıkarmasıyla devrimin dinamiklerini daha iyi anlayabiliriz. Bu üç güç merkantilist politikaların yürütülmesi, ticarî devrim ve bilimdir [3]. Merkantilizm ilk olarak Avrupa'nın pazarlarını dünyaya açma fikrinin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Fakat bu açıklık fikri salt giriş-çıkış serbestisini öne çıkararak fizyokratların benimsediği değerler etrafında yeni bir ekonomik yapının ortaya çıkarılması amacını gütmüyor, aksine 'iktisadî açıklık merkantilist politikalar uygulayan devletlerin lehine nasıl kullanılabilir' sorusuna cevap olarak verilen

somut politikaların uygulanmasına dayanmaktadır. Şöyle ki, merkantilizm, serbest ticaretin bazı hallerinin kabul edilerek servet birikimi yapılabileceğini öngörür. Bu haller hammadde ithali, mamul ihracı, imparatorlukların kendi kolonileriyle ticarete öncelik vermesi, ticaretten bir tarafın kazançlı diğer tarafın zararda çıkacağını bilincine sahip olarak ticareti gerçekleştirme gibi gayet realist ve çıkarıcı ekonomi politik davranışlarını içerir. Bu durum merkantilist Avrupalı devletleri gemi, silah, barut ve üniforma gibi gerek ticareti artırmak için gerekse de ticaret yaparken korunabilmek ve yeni ticaret alanları ararken kullanılacak askeri mühimmatın üretimi için teşvik etmiştir [3]. Ayrıca ticaret haddini (terms of trade) merkantilist politikalar sayesinde ülke lehine çevirebilen bir devletin ve onun tüccarlarının servet biriktirmesi işten bile değildir. Çünkü hammadde ithal eden bir üretici o hammaddeyi kullanarak nihai hale getireceği malı yeni katma değerler ve kârını ekleyerek ihraç edecek ve böylece her ticaret işleminde potansiyel olarak sermayesini artıracaktır.

Buna bağlı olarak Rostow ikinci gücün ticarî devrim olduğunu ve bu devrimin Sanayi devriminin itici gücü olduğunu belirtir. Ticaret esas itibarıyla sermaye birikimini yeni yatırımlar yapabilmek için teşvik eder ve böylece hem yeni iş kolları, istihdam alanları ve üretim sürecine dair yenilikleri ortaya çıkarır hem de üretim maliyetinin düşürülmesi, ulaşım probleminin çözüme kavuşması gibi amaçların hedefine ulaşması için yeni teknik icatların ve organizasyonel yeniliklerin ortaya çıkmasına olanak sağlar. Bu icatlar içinde Rostow'un özellikle üzerinde durduğu üç aşama pik demirinin üretiminin daha verimli hale getirilmesi, buhar motorunun geliştirilmesi ve pamuğun işlenmesidir ve bu üç icat da bir şekilde ticarete ve dolayısıyla sermaye birikimine bağlanabilir.

Rostow'a göre bilimdeki yenilikler hem Royal Society gibi bilim adamlarının ve iş adamlarının bir araya gelip bağlantı kurdukları kulüplerin varlığı hem de bu bilim adamlarının önceki meslektaşlarının aksine aletlere ihtiyaç duymaları ve böylece bilim adamı-mucit arasındaki bağın kuvvetlenmesi üzerinden artmıştır. Böylece bir mucit olup bilim adamlarıyla da bağları bulunan James Watt buhar makinesini üretip Sanayi Devrimi'ne önyak olabilmıştır [3].

III. FARKLILIKLAR ve SONUÇLAR

Üzerinde durmamız gereken ikinci araştırma sorusuna (Osmanlı Devleti'nde neden bildiğimiz anlamıyla Sanayi Devrimi veya buna benzer iktisadî bir olgu ortaya çıkmadı?) sağlıklı yanıtlar arayabilmek için öncelikle Osmanlı Devleti ekonomisine sermaye birikimi, merkantilizm ve ticarî rekabet kavramları etrafında Avrupa ile karşılaştırmalı olarak bakmamız gerekmektedir. Böylece ilk araştırma sorusuna da yanıtlar aramış olacağız. Sermaye birikimini sağlayacak olan etmenlerin başında serbest bir ekonomi ve, daha da önemlisi, devlet tarafından desteklenen güçlü tüccarlar, diğer bir deyişle burjuvazi bulunmaktadır. Burjuvazi kâr maksimize etme güdüsüyle hareket ederek sermaye birikimini sağlayan en önemli

aktörlerden biridir. Burjuvazi bu önemini genel olarak tasarruf edip sermayesini artırarak yeni üretim süreçleri ortaya çıkarabilme yeteneğinden alır. Osmanlı'daki tüccarların durumuna bakmadan önce Avrupa'da burjuvazinin güçleniş aşamasını ve Sanayi Devrimi'nde ne ölçüde rol aldığını ele almakta fayda var. Böylece hem Sanayi Devrimi'nin dinamiklerinden birini anlamış olacağız hem de neden Osmanlı'da ticaret sınıfının güçlenememesinin Sanayi Devrimi'ni gerçekleştirme hususunda önemli bir eksiklik olduğunu görebileceğiz. Ayrıca bu tartışmayı sürdürürken devletin toplum nezdindeki ülkeden ülkeye farklılaşan yerini görebilmek ülkelerin benimsediği iktisadî yolların farklılaşmasını anlayabilmemiz için yüksek öneme sahiptir.

Devlet anlayışı, bireyin devlete ve devletin bireye karşı taşıdığı sorumluluklar bağlamında farklılaşmaktadır. Halil İnalçık, Müslüman devletlerde bireyin ve toplumun diğer katmanlarının (reaya) yönetici sınıfının gücünü pekiştirmekle yükümlü olduğunu ve buna ek olarak üretimi de sağlayarak devlete vergi sağlamaları gerektiğini söyler [4]. Buna ek olarak, toplum katmanları içinde görece varlıklı sayılabilecek zanaatkârlar dahi sermaye birikimi yoluyla zenginleşmiyorlardı [4]. Öte yandan devlet gücü devletin konumlandığı coğrafi alandaki feodal yapının şekillenmesinde de birincil öneme sahiptir. Şöyle ki, Osmanlı'da ele geçirilen toprakların doğrudan sultanın malı olarak kabul edilmesi feodalizmi sultanın kişiliğine tabii kılan bir konuma sokmuştur. Marksist diyalektikçe göre Batı ile Osmanlı arasındaki bu temel farklılık kapitalistleşmeye giden yolda da farklılaşmalara yol açmıştır. Sınıfsal açıdan yeterince olgunlaşmayan Osmanlı'da diyalektik çatışma öngörülemediği için kapitalizm gibi bir sentezin oluşması da beklenmemektedir [5]. Görüldüğü gibi tüccarın - burjuvazinin, sermaye birikiminde belirleyici etkisi var ve tüccarın büyüyüp gelişmesi tabii olunan devlete ve onun politikalarına doğrudan bağlı. Devletin, bireyin iktisadî davranışlarını etkilemedeki belirleyiciliği konusu üzerinde Adam Smith de fikir üretmiş ve Türkiye örneği ile fikrini somutlaştırmıştır. Smith'e göre mülkiyet güvencesi bulunan ülkelerde bireyler servetlerini seferber ederek üretim sürecindeki yerlerini alırlar, fakat bu güvencenin sağlanmadığı Türkiye, Hindistan gibi ülkelerde bireyler sermaye birikimini sağlamakta güçlük çekebilirler [6].

Avrupa tarihi, siyasî gücün hükümdarlardan ziyade tüccarlarda bulunduğu coğrafyalarda şehirlerin hızla büyüdüğü ve ticaretin geliştiği örneklerle doludur [7]. Montesquieu'ya göre büyük iktisadî teşekküller monarşi ile yönetilen ülkelerden değil cumhuriyetle yönetilenlerden çıkar, çünkü monarşiyle yönetilen bir üretici daha çok sermaye üretmenin yanı sıra elde ettiği sermayeyi muhafaza etmek gibi bir sorunla karşı karşıyadır [7][8]. Bu sebeple gerek iktisadî büyüme gerekse de şehrsel bazda gelişim, otoriter yönetimin söz konusu olduğu ve ticarî faaliyetin devlet politikaları nedeniyle sınırlandırıldığı ülkelerde yavaşlayabilir. Bu sebeple iktisadî gelişim otoriter ülke içinde sadece belli başlı birkaç şehrin gelişmesiyle son bulurken, diyalektik çerçevesinde çatışmanın olgunlaşarak senteze mahal verdiği ülkelerde kentlerin gelişim düzeyleri birbirine daha yakın olabilir. Böylece, diyalektik çatışmanın

yaşanmadığı bir ülkede, bir şehir milyonlarca nüfusa sahip dev bir ekonomi iken onlarca diğer şehir küçük çaplı işletmelere sahip büyük köy görünümüne sahip olabilecektir.

Burjuvazi, Marksist diyalektik materyalizme uygun olarak iktisadî sentezin bir tarafını, karşısına işçiyi alarak oluşturmuştur. Bu sentez gerçekleşirken feodal beyliklerin sayısı azalmış ve böylece daha az vergi verip üretim maliyetini düşürebilen burjuvazi giderek güç kazanmıştır. Fakat bu sentez gerçekleşirken burjuvazinin mi merkezî krallıkların oluşumunu sağladığı, yoksa merkezî krallıkların mı burjuvaziyi kendi amaçları doğrultusunda yarattığı belirsizdir. Burjuvazi daha az vergi ödemek, yayılmasını istediği politikaların propagandasını tek bir merkez üzerinden yaparak başarı şansını artırmak gibi güdülerle merkezî devletlerin oluşumuna yol açmış olabilirken; ulus-devletler ise diğer devletlere nazaran ekonomik güçlerini artırmak için burjuvazi diye bir sınıfı oluşturmuş olabilir. Pek tabii ki bu ikisi birbirinin oluşumuna ve güçlenmesine katkı sağlamış da olabilir. Fakat gerçek şu ki, hangi seçenek doğru olursa olsun tüccar ile devlet arasında hep bir işbirliği süregelmiştir ve tüccarların devletin karar alma mekanizmasındaki etkisi azımsanmayacak seviyededir [9]. Bu seçeneklerden burjuvazinin devlet oluşumunda etkili olduğunu destekleyenlerin yeni-Marksistler, tam tersini savunanların ise yeni-kurumsalcılar olduklarını belirtmekte fayda var [10]. Yeni-kurumsalcılar, Marksistlerin aksine devletlerin sınıf çatışmaları sonrası ortaya çıkan sentezlerin işleyişinde bir aracı olduklarını kabul etmezler. Fakat anlaşabilecekleri noktalar burjuvazi ile modern devletin birbirleriyle olan işbirliği neticesinde güçlerini koruyabildikleri ve bu gücü ileride Sanayi Devrimi'nin tohumlarını atmakta kullanabildikleridir. Örneğin, İngiltere'nin Osmanlı'dan aldığı imtiyazlarla kurduğu Levant Şirketi tüccarlarının bölgede ekonomik ve siyasi güçlerini artırmaları sadece şirketin geleceği için değil aynı zamanda İngiltere'nin o bölgedeki siyasi emelleri için de kullanılmıştır. Bu durum Doğu Hindistan Şirketi için de geçerlidir. Şirketler devletlere savaş finansmanı sağlayarak aynı zamanda kendi çıkarlarına hizmet etmiş oluyorlar ve devletler de şirketlere kolaylıklar sağlayarak yine aynı zamanda kendi çıkarlarına hizmet etmiş oluyorlardı. Bu ikili bağımlılık ilişkisi tarihte bildiğimiz kadarıyla Osmanlı Devleti'nde görülmemiştir. Zira Osmanlı'da devlet, varoluş felsefesine dayanarak sınıfların oluşmasını engelleyip eşitsizliğin önüne geçmeye çabalamıştır. Bu felsefe altında Osmanlı Devleti'nin oluşturduğu ve devam ettirdiği iktisadî anlayışın kapitalizmin öngördüğüyle aynı doğrultuda hareket etmediğini görüyoruz. Bu farklılığın temellerini ise Osmanlı'da feodalizmin görülmemesine, devletin kutsanmışlığına, iktisadî zihniyetin İslam tasavvufu altında şekillenmesine vs. bağlayabiliriz.

III.1. Devlet Düzeyindeki Farklılıklar

Batılı merkezi otoritelerin Doğulu olanların aksine burjuvaya sağladıkları serbesti (veya burjuvazinin kendi çabasıyla elde ettiği haklar) sermaye birikimine ve dolayısıyla imalat kapasitesini geliştirerek sanayileşmeye imkân sağlamış; Watt'ın buhar motoru, Arkwright, Kay ve Hargreaves'in dokuma makineleri ise bu süreci hızlandırmıştır. Fakat hangi icadın Sanayi

Devrimi'nin ortaya çıkışında en büyük etkiye sahip olduğu hakkında kesin bir yargıya sahip değiliz. Tüccarlığın ilerleyen dönemlerde üretim ölçeğindeki artışta rol oynamasını bir örnek üzerinden daha rahat görebiliriz: VII. Henry sonrası döneminde dokuma ürünleri alım-satımı yapan tüccarlar artık sadece al-sat üzerinden sermaye birikimine yol açmamış, aynı zamanda günümüzdeki anlamıyla imalatçı rolüne de sahip olmuşlardır [9]. C. P. Kindleberger'in çalışmalarında bahsettiği ve bu örnekte de görülen tüccar türü katma-değer ortaya koyan tüccardır [11]. Değiş-tokuş üzerinden kâr sağlayan tüccarla aralarındaki en temel fark, katma-değer ortaya koyan tüccarın kaliteyi de dikkate alması ve aldığı malı modifiye ederek satışa sunmasıdır. Marx'a göre de bu burjuva sınıfı, ileriki dönemlerde artan talebi karşılamak için malın imalini üstlenerek şehirde yaşayan imalatçılara ve dolayısıyla sanayicilere dönüşmüştür. Önceki dönemin zanaatkarları fiyat rekabeti edemedikleri için, serfler ise tarımda gerek verimin artması gerekse de toprağın daha kârlı bir iş olan dokuma sanayiine yani hayvancılığa ayrılmasının etkisiyle kendilerine ihtiyacın azalmasından dolayı girişimcilerin ücretli işçileri konumuna gelmişlerdir [12]. Bu dönüşüm, daha o dönemin kapitalistlerinin dahi üretimi denetleyebilme gücünden gelmektedir. Oysa Osmanlı'da üretimi denetleyen güç doğrudan devlettir ve bireyler (örneğin çiftçi ve köylüler) sadece o toprağın (tımarın) kullanım hakkına sahip olabilmektedir. Kullanım hakkı olarak verilen tarlanın yüzölçümü 150 dönümü geçemeyecek ve 60 dönümün altına inemeyecek şekilde düşünülmüştür ve böylece aile işletmelerinin büyümesinin veya tarlaların miras yoluyla parçalanmasının ve küçülmesinin önüne geçilmiştir [13]. İngiltere'de ortaya çıkan tarım inkılabının Sanayi Devrimi için ne kadar hayati olduğunu ileriki sayfalarda ele alacağız.

Öte yandan, Osmanlı'nın refaha ve bolluğa dayalı ekonomik anlayışı çerçevesinde ücretlerin işçi ihtiyaçlarını büyük ölçüde karşılayabilmesi Osmanlı ile Batı Avrupa devletleri arasındaki ücret anlayışı farklılıklarının belki de en önemlisidir ve bu farklılığın Sanayi devrimi ile olan ilişkisi yine sermaye birikimi konusundan ileri gelmektedir. Zira Avrupada Ricardo'nun daha sonra Ücretlerin Tunç Yasası olarak isimlendireceği ücret kuramına göre "çalışan sınıfı yaşamaları için gerekli asgari ücrete çalıştırmanın savunul[ması]" [9] sermaye sahibinin maliyet kalemlerinin azalması ve aynı zamanda sonraki dönemlerde yeni girişimler ile yüksek ölçekte üretim kapasitesine ulaşması anlamına gelmektedir.

Endüstrileşme öncesi ve endüstrileşme sırasında Avrupadaki reel ücret düşüşleri fahişelik örneği üzerinden somutlaştırılabilir. İngiltere'de Sanayi Devrimi öncesinde de yoğun olarak görülmekte olan fahişelik Sanayi Devrimi'yle giderek yaygınlaşmıştır. Bunun esas sebebi fakir kadınların daha fazla fahişelik yaptığı söylemi altında ücretlerle ilişkilendirilebilir. Şöyle ki, sermaye sahibi girişimcilerin maliyet minimizasyonu amacı doğrultusunda ücretler üzerinde yaptıkları baskılar herkesin olduğu gibi kadınların da alım gücünü düşürmüştü ve onları gelir artırıcı yeni işlere yönlendirmişti. Hatta evli kadınlar bile günlük ihtiyaçlarını (örneğin tekstil sektöründe kazandığı parayla) karşılamakta zorlandığı için yarı zamanlı fahişelik yapabilmekteydi. Daha sonraları oluşabilecek hastalıkların önlenmesi için fahişelik

yasalaştırılsa da bu işi resmiyet içinde yapmayanların da dâhil edilmesiyle Londra'da 19. yüzyılın ilk yarısında yaklaşık seksen bin fahişenin çalıştığı tahmin edilmektedir [14].

Bu durum evde iki kişinin çalıştığı durumda bile maddi sıkıntıların yaşanabildiğini göstermektedir. Dolayısıyla, alım gücündeki bu düşüklüğün sermaye sahiplerinin ve imalatçıların işçi aleyhine ve kâr odaklı iş yapma ahlâkına bağlı olduğunu söyleyebiliriz. Diğer yandan, Osmanlı Devleti arşivlerindeki bilgilere göre 16. yüzyılda işçi reel ücretlerinde %30-40 düşüş olmuşken, 18. yüzyıldan 1850'lilere kadar %20-30 ve 19. yüzyılın ikinci yarısından 20. yüzyılın başlarına kadar geçen sürede %40 artış görülmüştür [15]. Sermaye birikimine yol açan, Rostow'un da üzerinde durduğu, politikaların Osmanlı iâşe politikalarından dolayı uygulanabilirliğinin olmaması, Sanayi Devrimi'nin neden bu coğrafyada görülmeyişini kısmen de olsa cevaplayabilir.

Avrupalı ülkelerin katı şekilde farklı isimler altında merkantilist politikaları benimsediği bir dönemde Osmanlı Devleti tam tersi politikalarla dünya sisteminde varlığını son zamanlarına dek başarı ile sürdürmüştür. Avrupa'da içerideki üreticiyi korumaya yönelik oluşturulan ithalat yasakları ile mamul mal ihracatı teşviki, bir nevi sermaye birikimi politikası olarak görülebilir. Öte tarafta, Osmanlı Devleti sahip olduğu iâşe politikasını sürdürülebilmek adına ihracatı sınırlayıp ithalatı serbestleştirerek kıtlığın önüne geçmiş, halkın istediği mallara ulaşmasının önünü açmıştır. İthal ikame benzeri ekonomi politikalarının uygulandığı 19. yüzyılda bile ithalat yeterince kısıtlanmamış ve mal bolluğunun daimi olması sağlanmıştır. Bolluk ekonomisinin ithalatı özendirici tarafının Osmanlı ekonomisi için oluşturduğu problemlerden en önemlisinin dış ticaret açığı olduğu düşünülse de Osmanlı Devleti'nin Avrupa'ya karşı çoğunlukla dış ticaret fazlası vardı. Açık ise daha sonraki dönemlerde 19. yüzyıl içinde görülmeye başlanan bir problemdir. Elde 1870'lerden önce doğrudan bir veri olmamasına rağmen Osmanlı'da dış ticaret dengesinin iâşe politikalarına rağmen 18. yüzyılda Osmanlı aleyhine olmadığı söylenebilir. 1878 yılında başlayan resmi Osmanlı istatistiklerinde ise açığın 10 milyon Osmanlı lirasını bulduğu görülmektedir fakat Şevket Pamuk'un yeni hesaplarına göre açığın bu kadar olmadığı gözlemlenmiştir [24]. Fakat dış ticaret açığı problemi olmasa dahi ithalat özendirici politikaların yol açtığı esas problem yerli üreticilerin yabancı firmalarla rekabet edememeleri bağlamında yerli sanayiinin kurulamaması şeklinde vuku bulmuştur. Çünkü sınai duruma sanayi öncesi bir ekonomiden geçebilmenin önkoşullarından biri olan ticaret olanaklarının iyileştirilmesi; üreticileri üretim yaptıkları alanda ihtisaslaşmaya, organizasyonel yetkinliklerini geliştirmeye ve üretim ölçeklerini artırabilmelelerine yol açtığı ve teşvik ettiği için büyük bir fırsattır [1]. Yerli üreticinin ihracat yapmasına yalnızca iç tüketim düzeyi tatmin edildikten sonra izin verilmesi de yerli esnafın verimlilik artışına odaklanma, maliyet minimizasyonu, pazarı genişletme gibi çabalar içine girmesine engel olmuştur. Bu durumun yol açtığı sorunlar özellikle 18. yüzyılla birlikte somut şekilde yerli tezgâh ve atölyelerin kapanmasıyla görünür hale gelmiştir [17]. Tanzimat'la birlikte devletin yeniden güçlendirilmesi amacının bir sonucu olarak hazinenin gelenekçilik

ve provizyonizmden bazı ödünler verme pahasına vergiler artırılmış, timar mukataalaştırılması hız kazanmış ve gümrük vergileri (özellikle ihracat için olanı) artırılmıştır. Yine bu dönemde bazı sanayileşme atılımları görülmüştür. Fakat göze çarpan olgu devletin, özel kesimin sanayi yatırımlarına teşvik vermek için devlet gelirindeki azalmaları göze alamamasıdır. Kısa vadeli gümrük muafiyeti dışında satış kolaylığı, mal fazlası alımı, tüketiciye yerli ürünün teşviki gibi politikalar güdülmemiştir ve hatta ithalatta herhangi bir kesintiye de gidilmemiştir. 1850li yıllardan itibaren özel sektör ve devletin kurduğu fabrikaların çoğu yabancı yatırımcıların ürünleriyle rekabet edemediği için kapanmıştır [13].

Osmanlı Devleti ile genelde Batı Avrupa özelde ise İngiltere arasında ekonomik büyüme ve devlet gelirleri açısından mühim bir farklılık bulunmaktadır. Osmanlı için yeni gelir kapısı yeni fetihler demektir. Devlet ne kadar fetih gerçekleştirirse o kadar çok vergi alabilecek ve böylece ekonomisini düzene sokup ülkeye refah getirebilecekti. Fetihlerin azalmasıyla ekonomik bozulmaların ve hatta askerî isyanların çıkması bir gelir yaratma aracı olarak başarılı savaşların azalmasına bağlanabilir. Bu isyanların ortaya çıkmasındaki tek sebep savaşlardaki başarısızlık olmasa dahi önemli etkenlerden biri olduğu su götürmez bir gerçektir. Öte yandan, Avrupa için gelir yaratma kaynağı yeni toprak ediniminden ziyade Batı dışı dünyayla da ticaret ilişkilerinin geliştirilmesi ve üretilen mallar için aktif olunan pazar sayısının artırılmasıydı. Artan pazar sayısı tüccarların kârlılığını artıracığı için -devlet oluşumunu göz önünde bulundurduğumuzda- devletin burjuva sınıfından sağlayacağı maddi finansmanın, diğer bir deyişle devlet gelirlerinin artması demek olduğunu görebiliriz. İngiltere'nin ticaret kapasite ve olanaklarını artırmasındaki diğer bir güdü ise doğal kaynak bakımından zengin olmaması ile balıkçılıkta Hollanda ve Fransızlarla yeterince rekabet edememesidir [1]. Fakat dokumacılıkta ileri gitmesi ve dokuma ihracatında başarılar sergilemesi İngiltere'yi daha geniş coğrafyalara yayılmaya ve böylece kitlesel üretim kapasitesini artırmaya yönlendirmiştir. Bunlara ek olarak patent sistemini Fransa ile birlikte ilk kuran ülkelerden biri olması ve feodalitenin uzun bir süreç içinde kapitalizmin oluşumuna fayda sağlayacak şekilde sonlanması da İngiltere'de Sanayi Devrimi'nin çıkış nedenleri arasında görülür [18].

Tarım Devrimi'nin Sanayi Devrimi'nin öncü şartlarından olması [19] ve İngiliz Sanayi Devrimi'nin doğrudan tarım inkılabı ile özdeşleştirilmesi [1] çalışmamıza tarım inkılabını da katmamızı gerektiriyor. İngiliz literatüründe Tarım Devrimi ile Sanayi Devrimi arasındaki ilişki henüz genel olarak kabul görmüş değildir. Tarımdaki devrimin doğrudan Sanayi Devrimi'nin ortaya çıkışıyla ilgili olduğu [20][21] görüşü ile bu devrimin Sanayi Devrimi için sadece bir katalizör görevi gördüğü yönündeki görüş arasında [22] tartışmalar olsa da Tarım Devrimi'nin Sanayi Devrimi için olan önemi yadsınamaz. Tarım Devrimi kabaca 1500-1800 arasında tarımda meydana gelen verimlilik artışı ve bu artış sonucu nüfusun artması ile diğer iş kolları için işgücü sağlanmasına tekabül eder. Nüfus artışı ile Sanayi Devrimi arasında karşılıklı bir etkileşim söz konusudur. Sanayi Devrimi'ne yol açan faktörlerden biri olan Tarım Devrimi nüfus artışını hızlandırmış ve bu bağlamda şehirleşme artmışken,

Sanayi Devrimi'nin gerçekleşmesi de nüfus artışının devamlılığını sağlamıştır. Şehirleşmeyle gıda ve giyim gibi ihtiyaçların artması tarımdaki devrimle oldukça ilintilidir çünkü artan ve giderek şehirleşen nüfusun beslenmesi, giyinmesi ve barınması meseleleri öncelikle tarımda üretimin artışına bağlı olmuştur.

Oysa Osmanlı'da işe politikasının etkisiyle tarım üreticilerinin şehre göç etmesine izin verilmemiştir. Göçmeye çalışıp bir süre sonra yakalananlar tekrar tarlalarının başına getirildikleri gibi ayrıca çiftbozan vergisi ödemeye de zorlanmışlardır [17]. Denilebilir ki, Avrupa tarımda üretim azalışını şehirleşmeye rağmen verimlilik yoluyla telafi ederken, Osmanlı Devleti en baştan tarım üretiminin azalmamasına yönelik politikalar izlemiştir. Bu farklılık Osmanlı üreticisini zaman içinde aynı üretim teknolojisiyle benzer verimlilikte üretim yapma konusunda teşvik ederken, İngiliz üreticisini pazar rekabetinden ve artan ihtiyaçtan dolayı daha verimli üretim yapmaya yönlendirmiştir diyebiliriz. Diğer bir nokta ise tımarın tabii olduğu mülkiyet ilişkileriyle ilgilidir. Tımarın verasetle sonraki nesle geçmemesi ve tımar sahibinin toprak üzerinde mülkiyet ve tasarruf hakkına sahip olamaması [23] bireylerde uzun vadeli yatırım olanaklarını düşünme saikini kendilerinde bulamamasına yol açmıştır diyebiliriz. Bu yatırım olanakları yeni buluşlara sermaye harcama şeklinde olabileceği gibi doğrudan verim artışını sağlayacak faktörlere olan maddi finansman şeklinde de gerçekleşebilir. Bu eksiklik elbette Sanayi Devrimi'ne büyük ölçüde katkı sağlayan Tarım Devrimi'ne Osmanlı'nın yaşayamamasında önemli bir etken olarak görülebilir. Dikkat çekmek istediğimiz bir diğer nokta ise merkezi otoritenin köy yerlerinde zayıflamasıyla birlikte mülkiyet ilişkilerinde de facto değişiklikler olmasıdır. Bu değişiklikler bazı köylüleri ve askerî sınıfa mensup memurları kısıtlı olarak zenginleştirse de bu zenginlerin toplum içinde Sanayi Devrimi gibi ilerici bir evrime ulaşmak için rol oynadığını göremiyoruz [24].

Batı'da iktisadî gelişimin tarımsal üretimle olan doğrudan bağlantısı bizi Osmanlı'daki tarım sistemiyle ilgili somut örnekler bulmaya yöneltmektedir. Bu bağlamda, aşar vergisinin Osmanlı çiftçisinin üretim davranışı üzerindeki etkilerini görmek bir vergi türünün üretim hacminde oluşturduğu baskıları görmemizi sağlayacaktır. Aşar vergisi Osmanlı çiftçisinden %10-%50 arasında değişen oranda aynı olarak toplanan bir vergi türüdür[25][26]. Bu verginin köylü üzerindeki baskısı özellikle devlet görünürlüğünün kırsal kesimde azalmasıyla baş göstermiştir, zira bu görünürlüğün ve otoritenin azalmasıyla vergi toplayıcısı olarak mültezimler görevlendirilmiştir. Köylülerin aşarla ilgili şikâyetlerinin artması iltizam usulünün gelişimiyle paralellik arz etmektedir. Bu şikâyetler özellikle 2. Meşrutiyet'in ilanı sonrası karar alıcı mercilerde karşılık bulmaya başlamıştır. Nevin Coşar'ın dönemin Meclis tartışmalarından ve Birinci Köy ve Ziraat Kongresi'nden edindiği bilgilere göre dönemin bir kısım vekili aşarın üretim artışına ket vurduğu düşüncesindedirler, çünkü aşar vergisi ile daha çok üretenden çiftçiden daha çok vergi alınıyordu. Bu da çiftçilerin asgari düzeyde üretim yapmalarına yol açıyordu [26]. Görüldüğü gibi tarımsal gelişme, ölçek üretimi, tahıl fiyatları

genel düzeyi devletin aldığı bir kararnameyle şekillenebilmekte ve bu şekilleniş kısa ve uzun dönemli malî, iktisadî ve sosyal etkilere yol açabiliyordu.

Avrupa'da feodal beylikler içindeki üretimin geçimlik olması ve sadece içerde üretilemeyip ihtiyaç duyulan az sayıdaki ürün için ticaretin gerçekleşmesi feodalizmin zirvede olduğu dönemlerde tüccar sınıfının gelişmemesine sebep olmuştur. Fakat artan nüfus artışı ile özellikle şehirlerde artan dokuma ve gıda talebi tüccar sınıfının zenginleşmesine ve miras ve özel mülkiyet yoluyla sermaye biriktirmesine olanak sağlamıştır. Şalgam üretiminin toprağın nadasa bırakılmasını gerektirmemesi hem tarımsal üretimin bir önceki yıla göre azalmasının önüne geçmiş, hem de şalgamın hayvan yemi olarak kullanılması sonucu daha önce hayvan beslemedeki zorlukların önüne geçilerek hayvan sayısının artışını ve dolayısıyla toprağın verimini artıran gübrenin kullanımının yaygınlaşmasını sağlamıştır. Böylece tarlalardaki verim düşüşü korkusu sona ermiş, ürün çeşitlenmesine yönelik çalışmalar artmış ve böylece olumsuz hava koşullarının etkisi minimuma indirilmiştir [1]. Ayrıca iklim koşullarının günümüzdekine göre daha ılımlı ve kuru olmasının da tarım devrimine yol açan etkenlerden biri olduğu kabul edilir. Tarım alanlarının genişlemesi kölelerin yerini almaya başlayan serflerin aile kurmalarına önyak olmuş ve dolayısıyla nüfus artış hızı artmıştır[27]. Rotherham'ın patentini aldığı üçgen sabanın daha çok hayvan ve insan gücü gerektiren dörtgen sabanın yerini alması el emeğine duyulan zorunlu ihtiyacı azaltmıştır. Fakat o günün şartlarında bu azalış aniden gerçekleşemeyecek derecede ciddi bir mobilizasyon gerektirdiğinden işgücünün önemli bir kısmının tarımdaki bazı yeniliklerin çıkmasının hemen ardından boşta kaldığını iddia edemesek de uzun vadede etkili olduğunu söyleyebiliriz. Daha da önemlisi bahsettiğimiz yeniliklerin bulunması ile çevirme ve girişimci sayısının artmasına bağlı olarak açık tarlalar yerine çevrilmiş tarlaların öncesine nazaran daha verimli üretimle işlenmesi üretimin geçimlik olmasından çıkıp küresel piyasalar için yapılmasına olanak sağlamıştır.

Devlet düzeyinde diğer bir farklılaşma olarak kolonyal genişlemeyi gösterebiliriz. Coğrafi keşiflerin yol açtığı köle ticareti ve yeni keşfedilen yerlerden getirilen değerli madenler Batı ekonomilerini %2-3 civarında büyütmüş olup bu oran kalkınma/sanayileşme için hayati derecede önem arz etmektedir [24]. Nitekim keşiflerin arkasından gelen süreçte birlikte Batı giderek sanayileşmekte ve Doğu ürünlerine olan bağımlılığını azaltmaktadır. Sanayi sermayesi de denilen 17. ve 18. yüzyıl tüccarlarının köle ve değerli maden taşımacılığı ile elde ettiği birikim ilk başta ticarete bağımlı iken, üretimin artışıyla ve yeni pazarların ele geçirilmesiyle birlikte sanayileşme, ticaretin gerçekleşmesi için gerekli ön şartlardan biri olmuştur. Yani denilebilir ki, Batılı devletlerin okyanusa açılmaları onlara hem Sanayi Devrimi'nin kapılarını açmış oldu hem de Osmanlı Devleti'nin Batılılar karşısında göreceli olarak üstünlüğünü kaybetmeye başlamasına yol açtı.

III.2. Birey Düzeyinde Farklılaşma

Sanayi Devrimi'nin Batı Avrupa'da çıkmasının ve Osmanlı'da görülmemesinin önemli sebeplerinden birini Protestanlık-Püritenlik ve İslam tasavvufu bağlamında ele alabiliriz. Tasavvufun maddiyat düşkünlüğünü reddi ve Müslüman tüccarların 12-13. yüzyılla birlikte bir cemaat olarak faaliyetlerini kapalı bir şekilde sürdürme merakları genel olarak tüccar yaşayışını ve tüccarların maddeye olan ilgilerini şekillendirmiştir. Burada geniş anlamıyla Batı ile Doğu arasındaki ekonomik zihniyet ayrımını Sabri Ülgener'in fikirleri üzerinden yapabiliriz. Batı'daki iktisadî insana (homo economicus) karşı Doğu'da iktisat-dışı insan kavramının güzellenmesi doğrudan tasavvufla ilgilidir. Yabancı olana karşı şüphecilik, cemaatleşme, mekânsal sıkışıklığın yüceltilmesi, gelecek kaygısızlığı, kanaat, tevazu ve durgun hayat anlayışı gibi zihniyet unsurları Osmanlı Devleti'nin kapitalistleşmesinin önündeki engeller olarak görülmektedir. Bu zihniyet unsurları içinde mal ve servet birikimi yapmak ile daha fazla kazanma hırsına sahip olmak sakıncalı gayeler olarak görüldükleri için yer almamaktadır [28].

Günümüzden geriye doğru bakınca sadece küçük bir azınlığa hitap ediyor görünen tasavvufun ve ortaçağ iktisadî zihniyetinin esasında çok daha geniş kesimleri etkilediğini belirtmek gerekmektedir. Bu etki doğrudan esnaf loncalarının bu tasavvufa aşına ve bahsedilen iktisadî zihniyete sahip olmalarından kaynaklanmaktadır. Kapalı sanat anlayışının olması ve göreneğe, itaat edilmesi gereken otorite gibi bağlanması esnaf teşkilatının iki temel yapıtadır. Kapalı sanat anlayışı zanaatkârların hırstan soyutlandığı, meslekler arası geçişin kısıtlandığı, el emeğinin, değerini fazla üretime karşı yerini koruduğu bir kavrayışı temsil ederken; göreneğe bağlı olmak yenilikçi fikirler üretememe pahasına çırağın ustaya tam biatını ifade eder [28]. Doğu'da İslam tasavvufu altında kanaatkârlığın, azla yetinmenin, açgözlü olmamanın, daha fazla kazanma hırsından soyutlanmanın öne çıkarıldığı teolojik-metafizik karışımı diyebileceğimiz evre Osmanlı'nın sahip olduğu geleneklere bağlı kalmasına neden olmuşken; Avrupa, Rönesans ve reform hareketlerinin etkisiyle pozitivizme daha erken bir dönemde geçebilmiştir. Böylece bahsettiğimiz tasavvuf değerleri Avrupa'da maddi olanın madde-ötesi yani metafizik olanın yerini almasını sağlamıştır. Toplayıcılık döneminin sihirselsel düşünüşü tarımsal üretimin başat olduğu dönemde yerini dinsel düşünüşe ve dinsel düşünüş de sanayileşmeyle birlikte bilimsel düşünüşe yerini bırakmıştır [13]. Örneğin, Reşit Paşa'ya Auguste Comte tarafından 1853'te gönderilen mektupta İslam'ın, toplumları yozlaşmaya ve 'devrimci bozulmaya' karşı koruduğuna işaret edilir [29]. Bu yozlaşmanın ne olduğunu metnin içinde deizm veya Protestanlık gibi bir yola sapmak olduğunu anlıyoruz.

Diğer taraftan, Batı için bunun tam tersinin geçerli olduğunu E. P. Thompson'un 'Biz isyankâr/isyancı bir geleneğe sahibiz' sözünden çıkarabiliriz [30]. Comte'a paralel olarak Mehmet Genç, Osmanlı'nın esas itibarıyla gelenekçi bir devlet olduğunu söyleyip Osmanlı'nın sarsıntılar karşısında verili olan eski geleneğe dönüşle bu sarsıntının son bulacağına olan inancı üzerinde durur ve geleneği şöyle tanımlar: "Gelenekçilik, sosyal ve iktisadî ilişkilerde

yavaş yavaş oluşan dengeleri, eğilimleri mümkün olduğu ölçüde muhafaza etme ve değişme eğilimlerini engelleme ve herhangi bir değişme çıktığı takdirde, tekrar eski dengeye dönmek üzere değişmeyi ortadan kaldırma iradesinin hâkim olması[dır]" [13]. Buna göre, Osmanlı Devleti gerçekten de Comte'un 19. yüzyılın ikinci yarısında gözlemediği haliyle yoldan sapmamış, geleneğine sahip çıkan bir devlet olma özelliğini sürdürmüştür. Diğer bir deyişle Osmanlı 'kadimden olana aykırı iş yapmama' anlayışını uzun bir dönem boyunca sürdürmüştür.

Osmanlı Devleti'nin Batılı devletlerin aksine kölecilik – feodalizm – kapitalizm aşamalarından geçmediğini, feodalizmin daha devletin kurulma aşamasında çözüldüğünü söyleyebiliriz. Bu çözülme sürecinin dinamikleri toprak mülkiyetinin devlette toplanması ile Osmanlı Devleti'nin Asya tipine benzer bir sınıflaşmaya (padişah, kapıkulu, ulema ve reaya) dayanmasında aranabilir [23]. Devletin Batı'da araçsallaştırılması, Doğu'da görülen bir olgu değildir. Devleti ele geçiren bir zümre (aristokrat veya burjuvazi) devleti kendi amaçları için işbirliğine zorlayabilirken, Doğu'da devlet kendisine rakip olabilecek bir sınıfın oluşumunu daha en başından yok etmiştir. Nitekim Osmanlı'da da devlet ve mülkiyet ilişkileri bireylerin sermaye sahibi olmamasına, zenginleşmemesine, güçlenmemesine dayalıdır. Ne zaman ki Osmanlı devlet yapısında bozulmalar görülmeye başlanır, o zaman birikmiş servetleriyle zenginler (ayanlar) devlet içinde etkin rol oynamaya başlarlar. Zenginleşmenin önündeki engeli sadece devlete bağlamak hatalı olur, çünkü Ortaçağ iktisadî zihniyetinden bahsettiğimiz kısımda yazdığımız gibi bireysel zenginleşme ahlakî olarak da arzulanan bir iktisadî atılım değildir.

Görüldüğü gibi bahsettiğimiz bu değerler ve düşüncüler Batı'da Protestan ahlakının savunduğu değerlerle tersi istikamettedir. İnziva ve kanaatkârlık yerine teşebbüs ve kârı üstün gören Protestan ahlâkı iktisaden gelişime uygun bir çevre ve girişimci zümresi oluşturmayı başarabilmiştir. Protestan ahlâkına göre zaman ve kredi, para demektir. Max Weber'in deyişiyle "para, üretimi güçlendirici ve verimli bir yapıya sahiptir" [32] ve para sahibi olmak saygıdeğer görünmek için gerekli bir unsurdur zira servete sahip olmak insanın çalışkanlığının, dürüstlüğünün ve ahlakının göstergesidir. Weber'e göre dünyanın diğer yerlerinde de kapitalizm olmasına rağmen Orta Doğu, Hindistan, Çin gibi toplumalarda ticarî atılımın bir yaşam biçimi olarak ele alınmaması Batı'yı farklı bir konuma taşımıştır.

Kendi halindeki bir Osmanlı tüccarının sadece tasavvuf aracılığıyla elindeki sermayeyi biriktirme güdüsünün eksikliğine ek olarak bazı belirsizlikler ve miras hukuku da sermaye birikiminin önüne geçen bir faktör olmuştur. Daha eşitlikçi olmak adına mirasın eş, kardeşler ve çocuklar arasında bölünmesi nesiller boyunca gitgide artan bir sermayenin oluşumunun önüne geçmiştir [33]. Mirası bırakan kişinin bütün servetini kullanarak yatırım yapmak yerine, mirasçı, mirası bırakan kişinin bıraktığı yerin daha gerisinde iş hayatına atılmak durumundadır. Yüksek rütbeli askerlerde dahi tasarruf edilen servet devlete veya doğrudan bir vakfa intikal edebilir [13]. Bu durum insanların tüketim ve tasarruf alışkanlıkları üzerinde

mutlak bir etkiye sahiptir diyebiliriz. Belirsizlik olarak nitelediğimiz hal ise her an servetin kaybedilebileceği korkusunda gizlidir. Sınıf geçişkenliğinin çok yüksek olması bu korkuyu açığa çıkarmış ve kişilerin tüketim harcamalarının miktarını ve tipini değiştirmiştir. Şöyle ki, tüketim ekonomik amaçlarla değil siyasi amaçlarla yapılan bir eyleme dönüşmüş ve bir nevi gösteriş aracı haline gelmiştir [23]. Tasarrufların düşmesi ise genel itibariyle yatırımlarda bir düşüş yaratmış ve görece zengin gayrimüslim tüccarlar dahi ellerindeki serveti istenilen verimde yatırıma dönüştürememiştir [34] Sermaye birikmesinin önündeki bir diğer engel ise müsadere sistemiydi. Padişahların tebaasındaki zenginlerin serveti üzerinde keyfi olarak tasarrufta bulunması ile hem ekonomik belirsizlik artmış hem de zenginleştiği düşünülen kişiler Mardin'in deyişiyle limon gibi sıkılmıştır [35].

Son olarak Sanayi Devrimi'ne giden yoldaki önemli farklılıklardan birini feodalite olarak düşünebiliriz. Şöyle ki, İngiltere'de avcılık ve toplayıcılıktan sonraki senteze konu olan feodal üretim ve daha önemlisi feodalitenin dinamik yapısı Osmanlı Devleti'nde daha güçlenemeden 2. Murat döneminde zayıflatılmış ve Fatih döneminde ortadan kaldırılmıştır. 2. Murat dönemi ve öncesinde giderek güçlenen ahilerin ve akıncıların devlet için tehdit arz etmesi padişahı yeni müttefikler (sebep bağı olarak düşünülebilir) aramaya yönlendirmiş ve böylece sosyal tabanı olmayan köle ve kulların eski Türk ekâbir ve azaplara karşı üstün gelmesiyle merkezi devlet dışındaki (Çandarlı ailesi gibi) güçlü aileler ve gruplar bertaraf edilmiştir [23]. Böylece sermaye ve emek, devletin kontrolü altındaki kurumlar aracılığıyla denetlenmiştir. Esnaf teşkilatı ve miri arazi sırasıyla emeğin ve toprağın denetleyicisi olan iki kurum haline gelmiştir. Esnaflar daha fazla kâr elde etmek için fiyatlarını artıramayacakları veya sürümden kazanmak için fiyatları indiremeyecekleri için esnaflar arasında nispi bir eşitlik sağlansa da bu politikanın bir sonucu esnafların tasarruflarını artıramamaları şeklinde vuku bulmuştur. Bu nedenle temel ekonomik aktör olan zanaatkâr yerini Batı'daki gibi girişimcilere bırakmadan yüzyıllar boyunca üretim yapabilmıştır [36]. Öte yandan yukarıda da bahsettiğimiz gibi toprağın Avrupa'daki gibi büyük işletmelerce işlenmesi yerine küçük ölçekte üretime tâbi olması da sermayenin tek elde toplanmasının önüne geçen etkenlerden biridir. En nihayetinde reaya özel mülkiyet değil o toprağın kullanım hakkı iâşe politikalarının bekası adına veriliyordu. Bu bağlamda Osmanlı'da reaya Batı'daki serfler gibi mülkiyet sahibi olamasa da özgürdür ve bu özgürlük sınıflar arası geçişkenliği de içermektedir. Osmanlı'da reayanın angaryaya koşulması dahi yılda sadece üç günle sınırlandığı için [23] Osmanlı'da mülk üzerinde tasarruf hakkı bulunanların denetimsiz sermaye biriktirme hakları ellerinden alınmış ve böylece daha eşitlikçi bir tarım toplumu yaratılmış oluyordu. Bu sonuçlar Sanayi Devrimi'ne giden yolun sermaye birikiminden geçmesi bağlamında dikkat çekicidir. Batı'da ise feodalizmin süreç içinde gelişip yine süreç içinde olgunluğuna eriştikten sonra burjuva karşısında tutunamayıp yıkılması, arkasında büyük bir coğrafyayı merkezi otoriteyle yönetmeyi başaran Osmanlı'nın bırakmadığı bir üretim süreci ve bunu avantaja çevirecek rekabet duygusu bırakmıştır. Bu rekabet duygusu İslam tasavvufunun ve kutsanan merkezi devletin

toplum üzerinde canlandır(a)madığı ticarî faaliyetlerde bulunma ve yeni üretim teknolojileriyle rakiplerini geride bırakma dürtüsünü artırmış, böylece Sanayi Devrimi için gerekli olan dinamiklerden biri olan ticaretin gerçekleştirilmesine önyak olmuştur.

IV. SONUÇ

Osmanlı Devleti ile İngiltere ve genel hatlarıyla Avrupa'yı birbirinden ayıran iktisadî ve sosyal farklılıklar üzerinde durup, bu farklılıkların Sanayi Devrimi'ne giden yoldaki hayatî önemlerini öne çıkardık. Çalışma analiz düzeyini hem devlet hem de birey olarak alarak uzun dönemde ortaya çıkan farklılıkları incelemiştir. İncelediğimiz ilk kavram burjuvanın oluşumu ve ulus-devlet ile burjuva arasındaki ilişki olmuştur. Burjuva yaptığı atılımlarla, gerçekleştirdiği yatırımlarla, genişlettiği uluslararası pazarlarla Sanayi Devrimi'nin gerek oluşumunda gerekse de başarılı bir devrim olarak anılmasındaki rolünü oynamıştır. Osmanlı'da burjuvanın çeşitli sebeplerle oluşamaması devrim için gerekli bir dinamiğin Doğu'da eksik kalmasına yol açmıştır.

Devlet düzeyinde baktığımızda, sermaye birikiminin miras yoluyla artırılmaması, sahip olunan devlet anlayışının sınıfsal farklılıkların derinleşmesine göz yummaması, yatırım yapmak için yeterli saikin oluşamaması, iase politikalarının şehirleşme ve tarımda devrimin önüne geçmesi gibi etkenlerin Osmanlı'da güçlü bir burjuva sınıfının ortaya çıkışını engellediğini görmekteyiz. Bu sonuç devleti yönetenler için oluşabilecek bir tehdidin önüne geçtiği gibi aynı zamanda ekonomik atılımlar yapılabilmesinin de önüne geçmiştir. Çok geniş bir coğrafyayı bir merkezden devlet eliyle yönetip gerek ekonomik gerek sosyal gerek siyasal hayatı düzenlemeyi üstlenen bürokratik yapının zaman içinde hantallaşması devrim için gereksinim duyulan atılımların gerçekleşmemesinin ardındaki nedenlerden sadece biridir. Ayrıca Osmanlı Devleti gelir adaletinin günümüzde kıyaslanamayacak ölçüde sağlandığı bir devlet olarak belirgin bir zengin-yoksul sınıf ayrımının önüne geçmiştir ve bunda sınıfsal geçişkenliğin had safhada olması da mutlak öneme sahiptir.

Bireysel düzeyde ise farklılıkları anlamak için üzerinde durduğumuz iki kavram Ülgener'in tasavvufla bağlantılı iktisadî zihniyeti ile Weber'in Protestan ahlakı olmuştur. Ülgener'e göre Osmanlı topraklarında, özellikle esnaf teşkilatlarında, İslam tasavvufunun baskın olması bireyleri ve toplumu derinden şekillendirmiştir. Kâr elde etme güdüsü toplumsal gelir adaletinin gerisinde kalmıştır. Zanaatkarların esnaf teşkilatları içinde yüksek kâr elde etmeye yönelik olabilecek hareketleri ise bu teşkilatlar tarafından sınırlandırılmış ve teşkilat içinde ekonomik açıdan sivirmelere olanak sağlanmamıştır.

Yine devletin Anadolu birliği sağlamak adına bütün bir coğrafyayı ve ötesini topraklarına katması Avrupadaki gibi bir feodal yapılanmanın önüne geçmiştir. Bu durum ilk bakışta yönetim açısından olumlu bir adım gibi görünse de devletler arası rekabetin azalması, dinin devletin güdümüne girmesine kolaylık sağlaması, devletin güçlü bir Müslüman tüccar

sınıfının oluşumunu kendi varlığına tehdit olur gerekçesiyle istememesi uzun vadede ekonomik olarak Avrupa ile yarışta ülkeyi dezavantajlı pozisyona sokmuştur. İngiltere'nin Hollanda'yı ticarî açıdan rakip görmesi ve bu nedenle tüccarları güçlendirmesi bahsettiğimiz devletler arası rekabetin zaruri yapısına örnek niteliğindedir.

Öte yandan, Osmanlı Devleti'nin tüccarların güçlenmesine göz yumduğu durumda bile bazı sorunlar gözlemekteyiz. İktisadî zihniyetin tasavvufî değerler altında şekillenmiş olması ve Protestan ahlakının öngördüğü ödevlerin tasavvufta reddedilen ve hor görülen değerler olması insanları atalete sürüklemiş ve sermaye biriktirme güdülerinin onları ticarî atılım yapmaya yönlendirebilmesinin önüne geçmiştir. Batı'da ise Protestan ahlakıyla donanmış tüccar her zaman daha fazla kazanmak ve yeni kârlı yatırımlar yapmak gibi eylemlerle ödevlerini yerine getirmenin rahatlığıyla yaşamaktaydı. Sonuç olarak, iki toplum arasındaki bu farklılıklar uzun vadede ciddi ekonomik ayrışmaya yol açmış ve İngiltere'yi Sanayi Devrimi'nin öncüsü yaparken Osmanlı'yı nispi gerilemeyi durdurmaya çalışan bir ülke konumuna getirmiştir.

Devlet düzeyindeki diğer önemli farklılık ise benimsenen ekonomi politikaların uzun dönemde ticarî ve sınai faaliyetleri derinden etkilemesidir. Merkantilist politikalarla hammadde akışını kendi lehine sağlayıp, değerli maden miktarını artırmak için mamul ihracatına yönelik Batı Avrupa'nın aksine reayayı bolluk ekonomisinden mahrum etmemek adına ithalatı cazip kılan Osmanlı Devleti, yeterince gelişememiş yerli üreticilerini yabancı üreticiler karşısında destekleyememiştir. Genç'in üzerinde durduğu ve bu çalışmaya da konu olan devlet teşviklerinin yeterli olmaması Osmanlı'da kurulan fabrikaların uzun ömürlü olmasına yol açmış ve böylece sınai faaliyetler kendilerine geliyecek uygun alan bulamamıştır. Devlet aygıtının basit bir nizamname ile kabul veya ilga edebileceği vergi kalemi de uzun vadede devletler arası sermaye birikimi, gelir farklılığı, köy-kent ayrımı gibi konularda belirleyici etkiye, aşar vergisi örneğinden de görebileceğimiz gibi, sahiptir.

Tekrar vurgulanması gereken nokta iktisadî gelişme düzeyinde görülen farklılıkların, tarih boyunca bir amaca yönelik bilinçli olarak tercih edilen politikaların yol açtığı bir sonuç olmadığıdır. Osmanlı örneğinde devletin halkın bolluk içinde yaşamasını öngören iktisat politikasının yüzlerce yıl sonra kalkınmayla ilgili bir problem oluşturması arasındaki bağı o dönemdeki politika yapıcılarının düşünmesini bekleyemeyiz. Dönemin ruhu onlarca değişken ile şekillenip günümüzdeki haline dönüşür. Dinî inançlar, coğrafya, diğer devletlerle ilişkiler, yönetim şekli, yeni keşifler, salgın hastalıklar ve savaşlardan oluşan olaylar kombinasyonu yüzlerce yıl sonunda belirgin farklılıklara neden olur. İngiltere – Osmanlı karşılaştırması örneğinde de bu kombinasyon iktisadî gelişim farklılığı olarak zuhur etmiştir. İngiltere-Hollanda örneği de bu savı destekler durumdadır. Çünkü sanayileşme öncesinde sanayileşmek için adımlar atıldığını söylemek desteklenmesi güç bir argümandır. Ancak o dönemin ruhuna uygun atılan adımların bir şekilde sanayileşmeyi tetiklediğini ve bu adımların Doğu ülkelerinde rassal durumlar neticesinde yeterince atılmadığını söyleyebiliriz.

Yararlanılan Kaynaklar

- [1] Deane, P. (1994). *İlk Sanayi İnkılabı*. Türk Tarih Kurumu. Ankara, ss. 1, 46-47, 32, 34
- [2] Przeworski, A. & Limongi, F. (1997). Modernization: Theories and Facts. *World Politics*, 49 (2), ss. 158
- [3] Rostow, W.W. Sanayi Devrimi Nasıl Başladı. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Dergisi*, ss. 258, 261
- [4] İnalçık, H. (1969). Capital in the Ottoman Empire. *The Journal of Economic History*, ss. 97, 135
- [5] İnalçık, H. (1987). *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire*. MIT Press. Indiana, ss. 137, 138
- [6] Smith, A. (1776). *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, s. 153
- [7] de Long, J. B. & Shleifer, A. (1993). Princes and Merchants: European City Growth before the Industrial Revolution. *Journal of Law and Economics*, 36, s. 672
- [8] Baron de M. (2001). *The Spirit of Laws*. Batoche Books. Kitchener, s. 349
- [9] Galbraith, J. K. (1987). *İktisat Tarihi*. Dost Kitabevi. Ankara, ss. 42, 62
- [10] Spruyt, H. (2007). War, Trade, and State Formation. *The Oxford Handbook of Comparative Politics* içinde, yazar Charles Boix ve Susan C. Stokes, 211-235. Oxford University Press. New York, s. 216
- [11] Kindleberger, C. P. (1975). Commercial Expansion and the Industrial Revolution. *MIT Working Paper Series*, 154, s.13
- [12] Şenel, A. (2011). *Siyasal Düşünceler Tarihi*. Bilim ve Sanat. Ankara, ss. 279, 276
- [13] Genç, M. (2000). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*. Ötüken. İstanbul, ss. 46, 91-95, 48, 70
- [14] Merriman, J. (1996). *A History of Modern Europe*. W.W. Norton & Company. New York, ss. 697
- [15] Pamuk, Ş. & Özmucur, S. (2002). Real Wages and Standards of Living in the Ottoman Empire 1489-1914. *The Journal of Economic History*, 62 (2), ss.316
- [16] Pamuk, Ş. (1995). 19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti. *Devlet İstatistik Enstitüsü*. Ankara, ss.18
- [17] Buluş, A. (2015). *Türk İktisat Politikalarının Tarihi Temelleri*. Çizgi. Konya, ss.33, 30
- [18] Küçükkalay, M. Endüstri Devrimi ve Ekonomik Sonuçlarının Analizi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İİBF Dergisi*, ss.56
- [19] Rostow, W.W. *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto*. Cambridge University Press, ss.4-16
- [10] Clark, G. (1993). Agricultural and the Industrial Revolution, 1750-1850. *The British Agricultural Revolution: An Economic Perspective* içinde, yazar J. Mokyr, Boulder

- [21] Allen, R. C. (1999). Tracking the Agricultural Revolution in England. *The Economic History Review*, 52 (2)
- [22] Overton, M. (1996). Re-Establishing the Agricultural Revolution. *Agricultural History Review*
- [23] Divitçioğlu, S. (2015). *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu*. Alfa. İstanbul, ss.70, 105, 83
- [24] Avcıoğlu, D. (2016) *Türkiye'nin Düzeni - Dün, Bugün, Yarın*. Kırmızı Kedi Yayınevi. İstanbul, ss.33, 36
- [25] Tabakoğlu, A. Öşür. Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. Diyanet Vakfı. İstanbul
- [26] Coşar, N. (1996). Aşar Vergisinin Kaldırılma Nedenleri. *Toplumsal Tarih*, ss.21, 23, 26
- [27] Gimpel, J. (2004). *Ortaçağda Endüstri Devrimi*. TÜBİTAK. Ankara, ss.29
- [28] Ülgener, S. F. (1981). *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*. Der Yayınları. İstanbul, ss.51-99, 80-88
- [29] Comte, A. (2012). *İslamiyet ve Pozitivizm*. Dergah Yayınları. İstanbul, ss.27
- [30] Thompson, E.P. (1993). *Customs in Common*. Penguin Books. New York, 1993, ss.9
- [31] Bergen, L. (2014). *Kent-İslâm ve Kapitalizm*. Doğu Kitabevi. İstanbul, ss.137
- [32] Weber, M. (1997). *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhunu*. Hil. İstanbul, ss.43
- [33] Kuran, T. (2004). Why the Middle East is Economically Underdeveloped: Historical Mechanism of Institutional Stagnation, *Journal of Economic Perspectives*, ss.74
- [34] Dumrul, C. & Dumrul, Y. (2014). Osmanlı İmparatorluğu'nun Kapitalist Paternde Sanayileşmemesinin Önündeki Engeller Üzerine Bir İnceleme. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, ss.156
- [35] Mardin, Ş. (1997). *Makaleler 2 - Siyasal ve Sosyal Bilimler*. İletişim. İstanbul, ss.57
- [36] Bozarslan, H. (2015). *Türkiye Tarihi - İmparatorluktan Günümüze*. İletişim. İstanbul, ss.92

Hüseyin ZENGİN – huseyin.zengin@outlook.com

Received his BA in Economics from TOBB University of Economics and Technology. He is currently a graduate student of Economic History in Marmara University and research assistant in İzmir Kâtip Çelebi University. His research interests include political economy, capitalism, economic history and emerging powers.